

Ο ύστερος Φουκώ ξαναδιαβάζει τον Καντ: Τι είναι Διαφωτισμός;

Γιώργος Φουρτούνης

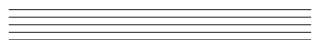
Πάντειο Πανεπιστήμιο

Το κείμενο που ακολουθεί δεν φιλοδοξεί τίποτε περισσότερο από το διαβάσει εκ του σύνεγγυς ορισμένα σημεία της ανάγνωσης, από τον ύστερο Φουκώ, του περίφημου κειμένου με το οποίο ο Καντ, το 1784, προσπάθησε να απαντήσει στο ερώτημα του Διαφωτισμού (Kant 1989). Αυτή η διπλή ανάγνωση, που σκοπεύει να επισημάνει και να σχολιάσει μια συγκεκριμένη θεματική, θα εγγραφεί στο πλαίσιο της ευρύτερης συζήτησης για τη σχέση ανάμεσα στον Φουκώ της πρώτης και μέσης περιόδου (κυρίως της μέσης, της γενεαλογικής προβληματικής των σχέσεων εξουσίας), από τη μια πλευρά, και στον ύστερο Φουκώ (της ηθικής προβληματικής της σχέσης προς τον εαυτό), από την άλλη. Παίρνοντας μάλιστα ως δεδομένο τον αναδρομικό ισχυρισμό του ίδιου του Φουκώ ότι το διηλεκτές αντικείμενο, το «γενικό θέμα», των ερευνών του υπήρξε ανέκαθεν το υποκείμενο (Foucault 1983: 209), αυτό το ζήτημα μπορεί να τεθεί ως το ερώτημα της σχέσης ανάμεσα στην προβληματική της συγκρότησης του υποκειμένου στο πλαίσιο ιστορικών «καθεστώτων εξουσίας/γνώσης», την προβληματική της (ετερο)υποκειμενοποίησης (*assujettissement/ subjection*), από τη μια πλευρά, και στην προβληματική της αυτο-διαμόρφωσης του υποκειμένου μέσω πρακτικών ή τεχνολογιών εαυτού, την προβληματική της (αυτο)υποκειμενοποίησης (*subjectivation*), από την άλλη.¹

Μια σύντομη (και, εκ των πραγμάτων, ιδιαίτερα σχηματική) ανασκόπηση αυτού του θέματος κρίνεται εδώ απαραίτητη.

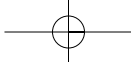
ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΗΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΤΩΝ «ΔΥΟ» ΦΟΥΚΩ

Όπως είναι γνωστό, η φουκωική γενεαλογία συγκροτήθηκε αντιτιθέμενη προς ό,τι συχνά κωδικοποιείται ως το «υποκείμενο του Διαφωτισμού»,² δηλαδή τη γενικευμένη αντίληψη του πρωταρχικού, κυρίαρχου και αυτόνομου υποκειμέ-

νου, ουσιωδώς ελεύθερου, που προϋπάρχει του εκάστοτε κοινωνικού πλαισίου και των συναφών σχέσεων εξουσίας, τις οποίες υφίσταται μόνο κατά τρόπο δευτερογενή, εξωτερικό και επουσιώδη. Σύμφωνα με τη φουκωική προβληματική, απεναντίας, η σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και την εξουσία είναι συγκροτητική και ουσιώδης: το υποκείμενο παράγεται στο πλαίσιο ιστορικά διακριτών «καθεστώτων εξουσίας/ γνώσης». Η αμφίσημη έννοια της υποκειμενοποίησης (subjection) η οποία, σύμφωνα με την Τζούντιθ Μπάτλερ, «σημαίνει τη διαδικασία του να υπόκεισαι σε μια εξουσία, καθώς και τη διαδικασία του να γίνεσαι υποκείμενο», συνοψίζει αυτήν ακριβώς τη θέση: «Το υποκείμενο εγκαινιάζεται διά μιας πρωταρχικής υπαγωγής στην εξουσία (Butler 1997: 2). Η θέση αυτή συνιστά κριτική του υποκειμένου, που εκτοπίζεται έτσι από την κεντρική θέση του συγκροτούντος υποκειμένου στην έκκεντρη του συγκροτούμενου υποκειμένου:³ η υπαγωγή στην εξουσία συνιστά την ίδια την παραγωγή του υποκειμένου, η υπαγωγή στην εξουσία είναι συγκροτητική του υποκειμένου που υπόκειται σε αυτήν.

Αναπόδραστη όψη αυτής της κριτικής του υποκειμένου υπήρξε η φουκωική κριτική σε κάθε εκδοχή υποκειμένου της ιστορίας, δηλαδή η κριτική στην εν γένει αντίληψη ιστορίας με όρους συνέχειας και τελεολογίας, η οποία, σύμφωνα πάντα με τον Φουκώ, «αποτελεί το αναπόσπαστο σύστοιχο της θεμελιωτικής λειτουργίας του υποκειμένου» (Foucault 1969: 21). Ο Φουκώ αντιτίθεται, λοιπόν, προς κάθε φιλοσοφία της ιστορίας, προς κάθε κατανόηση της ιστορίας με όρους «μεγάλων εποχών του κόσμου, ή φάσεων που ορίζονται από τη μοίρα των πολιτισμών» (16), κατανόηση που συσχετίζει, αφ' ενός, κάποιας μορφής ουσιοκρατία των ιστορικών περιόδων ή των εποχών, αφ' ετέρου κάποιας μορφής αναγκαιότητα όσον αφορά την έλευση αυτών των περιόδων, τη μετάβαση από τη μια εποχή στην άλλη. Μια τέτοια τελεολογική ιστορία θα ήταν βέβαια μια συνεχής ιστορία, εφόσον θεωρεί ότι οι διαδοχικές εποχές, καθώς και η ίδια η διαδοχή τους, υπόκεινται σε έναν κοινό νόμο, σε μια κοινή αρχή κατανοησιμότητας. Απεναντίας, στο αντι-ουσιοκρατικό και αντι-τελεολογικό πρόγραμμα του Φουκώ, τα καθεστώτα εξουσίας/γνώσης, που συγκροτούν το υποκείμενο, κατανοούνται ως ενδεχομενικά και ασύμμετρα συμβάντα (Dreyfus 2003: 36), ουσιωδώς απρόβλεπτα («αστάθμητα», θα έλεγε ο ύστερος Αλτουσέρ), που επέρχονται στο πλαίσιο μιας ασυνεχούς ιστορίας, μιας ιστορίας τομών και ρήξεων, έτσι ώστε να διαρρηγνύεται ο δεσμός ανάμεσα στην ουσία ή το νόημα κάθε εποχής και στη θέση της στην προσανατολισμένη αλληλουχία των

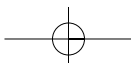
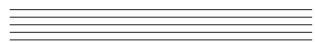

εποχών. Συνοψίζοντας, δανειζόμενοι μια φράση που κατέστησε διάσημη ο Αλτουσέρ, θα λέγαμε ότι, και για τον Φουκώ, η ιστορία είναι μια «*διαδικασία χωρίς Υποκείμενο και χωρίς Τέλος*».

Το παράδοξο της υποκειμενοποίησης: «η απορία του υποκειμένου»

Αυτή η προβληματική του Φουκώ, με τις δύο όψεις της, ενέχει αυτό που έχω προσπαθήσει αλλού να πραγματευτώ υπό την ορολογία της «απορίας του υποκειμένου» (Φουρτούνης 2009): εάν, σύμφωνα με μια διαβόητη φράση του Φουκώ, το υποκείμενο συνιστά *αποτέλεσμα* της εξουσίας (Foucault 1980b, σ. 98), τότε υπό ποια έννοια εξακολουθεί να συνιστά *υποκείμενο*; Το να θεωρήσουμε το υποκείμενο ως *αποτέλεσμα* αλλότριων, μη-υποκειμενικών δυνάμεων, ως *συγκροτούμενο* υποκείμενο, δεν μοιάζει σαν να το ρίχνουμε στην ντετερμινιστική επικράτεια των αντικειμένων, και συνεπώς να το αρνούμαστε;⁴ Κατά οιονεί αντινομικό τρόπο, λοιπόν, η υποκειμενοποίηση απο-υποκειμενικοποιεί το υποκείμενο με την ίδια διαδικασία με την οποία το συγκροτεί. Ιδού, λοιπόν, μια πρώτη διατύπωση της απορίας του υποκειμένου: *η υποκειμενοποίηση συνιστά απο-υποκειμενοποίηση*. Συνέπεια αυτής της απορίας είναι ότι το φουκωικό εγχείρημα μοιάζει να κάνει τον προσιδιάζοντα στόχο του, τη συγκρότηση του υποκειμένου, την ίδια ακριβώς στιγμή που θα τον επιτύχανε: τη στιγμή κατά την οποία θα επέλυε το πρόβλημα που θέτει στον εαυτό του, να εξηγήσει το υποκείμενο, θα ανακάλυπτε πως το πρόβλημα αυτό του έχει διαφύγει.

Η εν λόγω απορία εκφράζεται με ένα προφανές παράδοξο: εάν το υποκείμενο συγκροτείται διά μιας πρωταρχικής υπαγωγής στην εξουσία, τότε το υποκείμενο *προϋποτίθεται* από αυτή την πρωταρχική υπαγωγή που θα το συγκροτήσει. Πράγματι, η υπαγωγή στην εξουσία μοιάζει να προαπαιτεί ένα υποκείμενο για την πραγματοποίησή της: τίποτε δεν μπορεί να *υπόκειται* στην εξουσία εάν δεν είναι ήδη υποκείμενο _ οι σχέσεις εξουσίας μοιάζουν να είναι το διακριτικό γνώρισμα των οντοτήτων που μπορούν να ονομασθούν υποκείμενα (Foucault 1983: 220-222). Η υποκειμενοποίηση εμφανίζεται έτσι ως *μια διαδικασία που προϋποθέτει το αποτέλεσμά της* και, συνεπώς, *εξαρτάται* από αυτό. Συνεπώς, η προβληματική της υποκειμενοποίησης μοιάζει να μην μπορεί να απαλλαγεί από αυτό ακριβώς που καταστατικά ανασκευάζει, δηλαδή το πρωταρχικό και αυτόνομο υποκείμενο, που δεν χρωστά τη συγκρότησή του στις αλλότριες διαδικασίες, δυνάμεις και σχέσεις της εξουσίας.

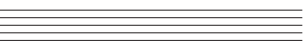
Υπό αυτή την έννοια, η φουκωική προβληματική περί συγκροτούμενου υποκειμένου παραμένει αξεδιάλυτα εγκλωβισμένη από το ίδιο το αντίπαλο δέος της, η κριτική του οποίου αποτέλεσε το λόγο ύπαρξής της: το *συγκροτούν υποκείμενο*. Το συγκροτούν υποκείμενο εμφανίζεται ως προϋπόθεση του συγκροτούμενου υποκειμένου και έτσι, για άλλη μια φορά, η συνθήκη δυνατότητας του φουκωικού εγχειρήματος ταυτίζεται με τη συνθήκη αδυνατότητάς του.

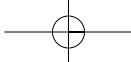
Η κυρίαρχη κατανόηση του Φουκώ και η απώθηση της απορίας του υποκειμένου

Αυτή η φουκωική κριτική του υποκειμένου έχει δώσει λαβή σε μια κυρίαρχη οικογένεια αναγνώσεων και προσλήψεων της, κυρίως στον αγγλοαμερικανικό ακαδημαϊκό χώρο, που διέπονται από μια βασική, καθοδηγητική παραδοχή, την οποία η Έιμου Άλλεν συνοψίζει (κριτικά) με τον όρο «αντι-υποκειμενική υπόθεση» (the anti-subjective hypothesis). Η ερμηνευτική αυτή υπόθεση είναι τόσο οικεία ώστε αρκεί νομίζω ένα και μόνο παράθεμα για να την αναγνωρίσουμε: «Η αντι-υποκειμενική υπόθεση έγκειται στην πεποίθηση ότι ο στόχος του Φουκώ [...] στις γενεαλογικές αναλύσεις της εξουσίας/γνώσης είναι να επιτεθεί, να υπονομεύσει και εντέλει να εκριζώσει την έννοια του ανθρώπινου υποκειμένου. Εν ολίγοις, όσοι προσυπογράφουν την αντι-υποκειμενική υπόθεση πιστεύουν ότι ο Φουκώ συμμετέχει στον, ή ακόμα πανηγυρίζει το, “θάνατο του υποκειμένου”» (Allen 2000: 114).

Όπως είναι προφανές, αυτή η «αντι-υποκειμενική υπόθεση» παραβλέπει το καθαυτό απορητικό, το μη-αποφασίσιμο, στοιχείο στη σκέψη του Φουκώ, την ίδια την «απορία του υποκειμένου», δηλαδή την παράδοξη και αναπόδραστη εμπλοκή του Φουκώ, τον ανεπίλυτο εγκλωβισμό του, ανάμεσα στο πρωτογενές, αυτόνομο και συγκροτούν υποκείμενο και στο παράγωγο, ετερόνομο και συγκροτούμενο υποκείμενο. Η αντι-υποκειμενική υπόθεση δια-λύει εκ προοιμίου την απορία του υποκειμένου.

Από την άλλη πλευρά, αυτή η μονομερής κατανόηση έχει επιτρέψει μια σειρά πολύ οικείων «πολιτικών» ενστάσεων στην αγγλοαμερικανική φιλολογία των τελευταίων δεκαετιών. Η πρώτη από αυτές αφορά την υποτιθέμενη αδυναμία της φουκωικής αντίληψης να επιληφθεί της δυνατότητας *αντίστασης* του υποκειμένου στην εξουσία.⁵ Μια δεύτερη, συναφής ένσταση θα ήταν η αδυναμία αυτής της αντίληψης να αναγνωρίσει τη δυνατότητα πολιτικής εμπλοκής

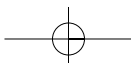
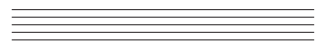

του υποκειμένου (ατομικού ή συλλογικού). Εδώ η πολιτική εμπλοκή πρέπει να κατανοηθεί με μια γενικότερη έννοια, ως παρέμβαση στην παραγωγή ιστορίας, στην ιστορική αλλαγή ή στην έλευση ιστορικών «εποχών». Στην προβληματική του Φουκώ, όπως ήδη έχουμε υπαινιχθεί, καμίας μορφής υποκείμενο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι «φτιάχνει» τα ιστορικά κοινωνικά πλαίσια, αλλά πάντοτε το αντίστροφο: το κοινωνικό πλαίσιο «φτιάχνει» τα υποκείμενά του. Μια τρίτη ένσταση αφορά τη δυνατότητα κριτικού αναστοχασμού του υποκειμένου και της εποχής του. Η φουκωική προβληματική μοιάζει να απαγορεύει τη δυνατότητα της σκέψης να ιστορικοποιήσει τις ίδιες τις συνθήκες δυνατότητας της και, συνεπώς, να τους ασκήσει κριτική. Η σκέψη του Φουκώ μοιάζει έτσι να καθιστά αδύνατο το ίδιο το θεωρητικό διάβημά του, την αρχαιολογική και γενεαλογική διερεύνηση του παρόντος ιστορικού πλαισίου και την κατάδειξή του ως ιστορικά ενδεχομενικού.

Αυτή η κυρίαρχη κατανόηση της γενεαλογικής περιόδου του Φουκώ έχει καθορίσει και μια εξίσου κυρίαρχη κατανόηση της ύστερης φάσης του Φουκώ και της σχέσης της με το υπόλοιπο έργο του. Η αντι-υποκειμενική υπόθεση για την ερμηνεία του πρώτου Φουκώ είναι ευθέως σύστοιχη προς μια άλλη υπόθεση για την κατανόηση του *ύστερου* Φουκώ, αυτή τη φορά, την «*υπόθεση της επιστροφής στο υποκείμενο*» (Harrer 2005: 76). Σύμφωνα με το ενιαίο σχήμα αυτών των δύο «υποθέσεων», ο ύστερος Φουκώ, κατανοώντας τα (θεωρητικά και πολιτικά) αδιέξοδα της (έτερο)υποκειμενοποίησης, και της απο-υποκειμενοποίησης που αυτή συνεπιφέρει, αναζητά εκ νέου τη δυνατότητα αντίστασης και κριτικού αναστοχασμού σε μια βαθμίδα αυτο-διαμόρφωσης του υποκειμένου, σε μια (αυτό)υποκειμενοποίηση, σε ένα ηθικό-αισθητικό εγχείρημα αυτοουργίας εαυτού.

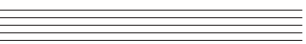
Υπό αυτό το πρίσμα, ο τελευταίος Φουκώ θα συνιστούσε ευθεία άρνηση του πρώτου, δεδομένου ότι αυτή η διαδικασία αυτο-συγκρότησης του υποκειμένου μέσω κριτικού μετασχηματισμού του εαυτού του μοιάζει πλέον υποχρεωμένη να αντλήσει από ένα «υπόλοιπο» υποκειμένου που δεν είναι εξαντλητικά συγκροτημένο από την εξουσία/γνώση, από έναν μη-αναγωγίμο πυρήνα υποκειμενικότητας, πράγμα που τον αναγκάζει να καταφάσκει σε ό,τι προηγουμένως είχε αρνηθεί. Ανάμεσα στις δύο φάσεις, το άθροισμα θα ήταν μηδενικό: από την απο-υποκειμενοποιούσα υποκειμενοποίηση (*assujétissement* / *subjection*) στην εκ νέου υποκειμενοποιούσα υποκειμενοποίηση (*subjectivation*), αυτό που μοιάζει πλέον αδύνατο είναι κάθε απόπειρα να απο-

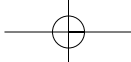

δώσουμε ενότητα ή να αποκαταστήσουμε τη συνέχεια στο συνολικό έργο του Φουκώ όσον αφορά το υποκείμενο. Αξίζει να σημειωθεί ότι, στο πλαίσιο αυτής της ανάγνωσης περί των «δύο» αλληλοαναιρούμενων Φουκώ, το κείμενο για τον Διαφωτισμό που θα μας απασχολήσει εδώ συχνά ανάγεται στο πλέον αντιπροσωπευτικό τεκμήριο αυτής της «στροφής 180 μοιρών» προς την «ανανέωση της εμπιστοσύνης του προς το υποκείμενο του Διαφωτισμού» (Nealon: 9).

Παράλληλα προς αυτή την κυρίαρχη κατανόηση του φουκωικού διαβήματος ως αυτοαναιρούμενου εν τω συνόλω του, υπήρξαν και απόπειρες αποκατάστασης της ενότητας ή της συνέχειας του φουκωικού έργου διά της προβολής του ύστερου Φουκώ στον πρώτο, και αντιστρόφως. Έτσι, από τη μια πλευρά, θα ασκηθεί κριτική στην κυρίαρχη αντι-υποκειμενική υπόθεση, όπως κάνει η ίδια η Άλλεν που εισήγαγε τον όρο, διά του ισχυρισμού ότι ο Φουκώ των γενεαλογικών ερευνών δεν εξοβελίζει (δεν «σκοτώνει») το υποκείμενο, μιας και η αιχμή της σκέψης του ήταν «να μετατοπίσει την υποκειμενικότητα από τη θέση αυτού που εξηγεί (του εξηγούντος) στη θέση αυτού που πρέπει να εξηγηθεί (του εξηγητέου), από *explanans* σε *explanandum*» (Allen: 121), ενώ, από την άλλη, όπως υποστηρίζει ο Τόμας Φλυν, στο ύστερο έργο του ο Φουκώ «επανυποκειμενοποιεί» το υποκείμενο χωρίς να βαρύνεται από τις αμαρτίες των παραδοσιακών «φιλοσοφιών του υποκειμένου» στις οποίες είχε βίαια επιτεθεί στο προηγούμενο έργο του (Flynn 1985). Θεωρώ, ωστόσο, ότι αυτές οι απόπειρες να αποδοθεί ενότητα και συνέχεια στο συνολικό έργο του Φουκώ είναι ευάλωτες στην ένσταση ότι την ένταση ή την αντίφαση που προσπαθούν να επιλύσουν, εκείνη ανάμεσα στις δύο περιόδους του Φουκώ, την αναπαράγουν σε καθεμιά από αυτές: από τη μια πλευρά, ένα πλήρως εξηγησιμο υποκείμενο θα εξακολουθεί να είναι ενταγμένο, χωρίς υπερβατικό «υπόλοιπο», στο πεδίο των αποτελεσμάτων και, συνεπώς, υπό μια προφανή έννοια, θα είναι ένα μη-υποκείμενο. Η από την άλλη, ένα εκ νέου υποκειμενοποιημένο υποκείμενο χωρίς αναφορά σε έναν εσώτερο πυρήνα, σε μια μη-αναγώγιμη πηγή υποκειμενικότητας, υπερβατική ως προς τους καθορισμούς της εξουσίας/γνώσης, θα εξακολουθούσε να είναι, υπό μια προφανή έννοια, αδιανόητο.

Παρά την αντίθεσή τους, οι δύο αυτές αποτιμήσεις του φουκωικού εγχειρήματος και της σχέσης ανάμεσα στις δύο φάσεις του μπορούν να ανασυγκροτηθούν έτσι ώστε να καταδειχθεί ότι συμμερίζονται μια κοινή βασική τοποθέτηση: και οι δύο μπορούν να συλλάβουν την «απορία του υποκειμένου» μόνον αρνητικά, ως την εν δυνάμει αχίλλειο πτέρνα του φουκωικού

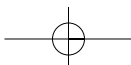
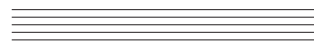

έργου, ως πρόβλημα που υπονομεύει ή μπορεί να υπονομεύσει την ομοιοστασία του.

Η διαφορά τους αναπτύσσεται από αυτό το σημείο και μετά. Η πρώτη και κυρίαρχη, κατά βάση επικριτική, αποτίμηση θα επιμερίσει τους δύο όρους της φουκωϊκής απορίας, υπό μορφή δύο «θετικών», *μη-απορητικών καθ' εαυτών τοποθετήσεων*, στις δύο φάσεις του έργου του αντίστοιχα: την αποκαθήλωση του υποκειμένου, στην πρώτη και μέση περίοδο, και την παλινόρθωση του υποκειμένου, στην ύστερη. Η σκέψη του Φουκώ θεωρείται ότι καταλαμβάνει διαδοχικά τους δύο πόλους της απορίας του υποκειμένου έτσι ώστε, θεωρημένη στο σύνολό της και στην κίνησή της, να αυτο-ακυρώνεται. Υπό αυτούς τους όρους, η απορία του υποκειμένου θεωρείται μοιραία για το έργο του Φουκώ ως θεωρητικό εγχείρημα με συνοχή και προοπτική. Η δεύτερη, αντιθέτως, επιχειρεί (ανεπιτυχώς, όπως υπαινίχθηκα) να εξαλείψει ή να μετριάσει την εν λόγω απορία ισχυριζόμενη ότι σε καμία από τις περιόδους του ο Φουκώ δεν αντιπροσώπευε τον έναν ή τον άλλο από τους δύο όρους της στη λογικώς αμιγή εκδοχή του: ισχυρίζεται ότι τόσο η αρχαιολογική και γενεαλογική προβληματική, όσο και η ύστερη ηθική, επιλαμβάνονται και των δύο αυτών εκδοχών μιας θεματοποίησης του υποκειμένου (δίνοντας ενδεχομένως έμφαση στη μια ή στην άλλη, αντιστοίχως), χωρίς ωστόσο να μπορούν να αποφύγουν το ζήτημα της απορητικής μεταξύ τους σχέσης.

ΜΙΑ ΔΙΠΛΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΛΛΗ «ΥΠΟΘΕΣΗ» ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΟΥ ΦΟΥΚΩ

Σε όσα ακολουθούν θα ήθελα να θέσω σε δοκιμασία μια άλλη υπόθεση, εναλλακτική προς το σύστημα που συναπαρτίζουν οι δύο προηγούμενες: την υπόθεση ότι η «απορία του υποκειμένου» συνιστά μια πολύμορφη, αναγκαία και συγκροτητική αντινομία στη σκέψη του Φουκώ, ενεργή και κινητήρια σε κάθε φάση και όψη του πολυσχιδούς έργου του. Επιπλέον, θα υποθέσω ότι οι ποικίλες εκφάνσεις αυτής της αναπόδραστης απορίας παρέχουν τον συνεκτικό ιστό του συνολικού εγχειρήματος του Φουκώ, αλλά επίσης και το λόγο ύπαρξης και το διαρκές ενδιαφέρον του. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες θεωρήσεις, δηλαδή, διερευνώ το κατά πόσο η απορία του υποκειμένου είναι αυτή

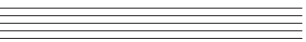
που διέπει τόσο τη γονιμότητα όσο και την (ιδιάζουσα, έστω) συνοχή της φουκωϊκής σκέψης σε όλη της την περιπέτεια.

Σε αυτό το πλαίσιο θα τοποθετήσω την (αποσπασματική) ανάγνωση που θα επιχειρήσω ευθύς αμέσως των δύο κειμένων στα οποία αποτυπώθηκε το έντονο ενδιαφέρον του ύστερου Φουκώ για το καντιανό κείμενο περί Διαφωτισμού.⁶ Συγκεκριμένα, θα υποστηρίξω ότι σε αυτό ο Φουκώ διεκδικεί, αναδρομικά, τη συνέχεια του έργου του υπό το πρίσμα της «απορίας του υποκειμένου», η οποία βρίσκει εδώ μια κομβική εκδοχή της: την «απορία του Διαφωτισμού».⁷

Το καντιανό ερώτημα: το παρόν του Διαφωτισμού

Στα δύο κείμενα στα οποία θα επικεντρωθώ, ο Φουκώ θα υποστηρίξει ότι το άρθρο του Καντ περί Διαφωτισμού σηματοδοτεί την καινοτόμο ανάδυση στον φιλοσοφικό ορίζοντα ενός νέου ερωτήματος. Ο Φουκώ δίδει δύο, φαινομενικά ετερόκλητους, αλλά ωστόσο απολύτως εναλλάξιμους και άρα ισοδύναμους, προσδιορισμούς αυτού του ερωτήματος: άλλοτε το ορίζει ως το ερώτημα του παρόντος: «Τι είναι λοιπόν ακριβώς αυτό το παρόν στο οποίο ανήκω;» (QL: 1499), και άλλοτε ως το ίδιο το ερώτημα του τίτλου του καντιανού άρθρου, το ερώτημα του Διαφωτισμού: «Τι είναι ο Διαφωτισμός;» (WE: 32, 7). Η σύμπτωση αυτών των δύο ερωτημάτων έγκειται στο ότι ο Διαφωτισμός ορίζεται εδώ ακριβώς ως αυτό το «συγκεκριμένο συμβάν που αφορά τη γενική ιστορία της σκέψης, του λόγου και της γνώσης» (QL: 1500-1501), όπου το παρόν επιχειρεί να διαφωτίσει φιλοσοφικά τον εαυτό του ή, με άλλη διατύπωση, όπου η φιλοσοφία επερωτά, με έναν ειδικό τρόπο, το παρόν της. Αυτό το ερώτημα, μάλιστα, καθορίζει αυτό που ο ίδιος ο Φουκώ ονομάζει ως «σύγχρονη φιλοσοφία», τη φιλοσοφία των δύο αιώνων που ακολούθησαν το καντιανό άρθρο: «Η σύγχρονη φιλοσοφία είναι η φιλοσοφία που επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα που τόσο απερίσκεπτα τέθηκε πριν από δύο αιώνες: *Was ist Aufklärung?*» (WE: 32, 7). Το ερώτημα του παρόντος είναι το ερώτημα του Διαφωτισμού (και αντίστροφα), ενώ ο Διαφωτισμός είναι το διηλεκές παρόν της σύγχρονης φιλοσοφίας. Η σύγχρονη φιλοσοφία είναι η φιλοσοφία του Διαφωτισμού, στο μέτρο ακριβώς που διακρίνεται από τη διερώτηση του παρόντος της.

Δύο σημαντικές επισημάνσεις επιβάλλονται εδώ: πρώτον, στα δύο αυτά κείμενα, ο Φουκώ θα εγγράψει αναδρομικά το δικό του διανοητικό διάβημα,

στο σύνολό του, σε μια παράδοση τουλάχιστον αυτής της σύγχρονης φιλοσοφίας, της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού (QL: I507) Ή δεύτερον, το διπλό αυτό ερώτημα, που ορίζει τη σύγχρονη φιλοσοφία, δίδεται από τον Φουκώ εξαρχής με όρους *απορίας*, δηλαδή με όρους *αξεπέραστου εγκλωβισμού*: πρόκειται για ένα ερώτημα «στο οποίο η σύγχρονη φιλοσοφία δεν μπόρεσε να απαντήσει, αλλά και από το οποίο δεν μπόρεσε να απαγκιστρωθεί» (WE: 32, 7). Πρόκειται, λοιπόν, για μια αρχετυπική απορία, την απορία του Διαφωτισμού, την απορία του παρόντος μας: «Τι είναι αυτό το *συμβάν* που ονομάστηκε *Aufklärung* και το οποίο έχει καθορίσει, εν μέρει τουλάχιστον, το τι είμαστε, τι σκεπτόμαστε και τι πράττουμε σήμερα;» (WE: 32, 7).

Η καινοτομία (του ερωτήματος) του Διαφωτισμού: η «έξοδος»

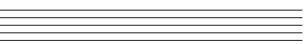
Ποια είναι όμως συγκεκριμένα η καινοτομία, η ειδικότητα, του διαφωτιστικού ερωτήματος του παρόντος, δεδομένου ότι, όπως ο ίδιος ο Φουκώ σημειώνει, «δεν είναι ασφαλώς η πρώτη φορά που η φιλοσοφική σκέψη επιχειρεί να στοχασθεί το ίδιο της το παρόν» (WE: 33, 8). Η καινοτομία του καντιανού ερωτήματος προκύπτει, στα δύο εν λόγω κείμενα, διά της αντιπαραβολής του προς το προνομιακό αντίπαλο δέος του Φουκώ, που ήδη έχουμε σχολιάσει επί τροχάδην: *μέχρι τότε*,⁸ η παραδοσιακή, δηλαδή η *προ-διαφωτιστική*, φιλοσοφική διερώτηση του παρόντος έπαιρνε τη μια ή την άλλη μορφή μιας *φιλοσοφίας της ιστορίας*, όπου η δεσπόζουσα φιλοσοφική κατηγορία είναι αυτή της *κοσμοϊστορικής εποχής*: η φιλοσοφία κατανοούσε το παρόν της μέσω μιας *φιλοσοφίας των ιστορικών εποχών*, με όρους «*προέλευσης ή εσωτερικής τελεολογίας της ιστορικής διαδικασίας*» (WE: 34, 9), όπου η εκάστοτε εποχή δίδεται ως ολότητα, προσδιορισμένη από ουσιώδη γνωρίσματα, σε συνάφεια με τη συγκεκριμένη ένταξη της σε μια διαδικασία διεπόμενη από κάποιες μορφής ιστορική αναγκαιότητα. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι η μέχρι τότε φιλοσοφία της ιστορίας διατεινόταν ότι είχε στη διάθεσή της μια *θεωρία της ιστορίας*, του νοήματός της, της προέλευσης και της κατεύθυνσής της, και ότι ήταν σε θέση να αποκρυπτογραφήσει το νόημα του παρόντος διά του εντοπισμού του σε αυτήν την προσανατολισμένη διαδικασία: ως εάν η φιλοσοφία να διέθετε έναν τελεολογικό χάρτη της ιστορίας και μπορούσε να υποδείξει τη θέση του παρόντος σε αυτόν: «βρισκόμαστε εδώ».

Ο Φουκώ θα διακρίνει («σχηματικά») τρεις κύριες μορφές με τις οποίες εκδηλώθηκε αυτός ο προ-διαφωτιστικός φιλοσοφικός στοχασμός επί του παρόντος: παραδοσιακά, η φιλοσοφία προσπαθούσε να κατανοήσει το παρόν είτε (α) ως «ανήκον σε μια ορισμένη εποχή (era/âge) του κόσμου, διακριτή από τις άλλες μέσω κάποιων εγγενών χαρακτηριστικών» (WE: 33, 8), επιχειρώντας να συλλάβει την ουσία της τρέχουσας εποχής, τα εγγενή χαρακτηριστικά που τη διακρίνουν, είτε (β) προσπαθώντας να διαβλέψει στο παρόν κάποια σημάδια, τους οιωνούς της επόμενης εποχής, είτε (γ) θεωρώντας ότι βρίσκεται στο μεταίχμιο προς μια ιστορική εκπλήρωση, προς ένα τέλος της ιστορικής διαδικασίας (WE: 33-34, 8-9). Παραδοσιακά, λοιπόν, η προ-διαφωτιστική φιλοσοφία αντιλαμβάνεται το παρόν της είτε ως ενταγμένο σε μια ιστορική ολότητα, είτε ως προανάκρουσμα του μέλλοντος, είτε ως το μεταίχμιο ανάμεσα στο παρελθόν και ένα προτεταγμένο μέλλον: δεν είναι δύσκολο να διαβλέψουμε εδώ ισάριθμες παραλλαγές του ιστορικιστικού και τελεολογικού σχήματος των «εποχών».

Κατ' αντιδιαστολή προς αυτή την προ-διαφωτιστική αντίληψη, θα πει ο Φουκώ, ο Καντ θέτει το ερώτημα του παρόντος του, του Διαφωτισμού, με έναν «εντελώς διαφορετικό τρόπο»: «Ο Καντ ορίζει τον Διαφωτισμό με έναν οιονεί απολύτως αρνητικό τρόπο, ως “έξοδο”... Δεν προσπαθεί να κατανοήσει το παρόν με βάση μια ολότητα ή ένα μελλοντικό επίτευγμα. Αναζητά μια διαφορά: Ποια διαφορά εισάγει το σήμερα σε σχέση με το χτες;» (WE: 34, 9) Ο Φουκώ αναφέρεται εδώ, προφανώς, στον περίφημο ορισμό του Διαφωτισμού από τον Καντ, ήδη στην πρώτη γραμμή του καντιανού κειμένου. Ας μας επιτραπεί η παράθεση ολόκληρης της πρώτης παραγράφου, στην οποία θα αναφερθούμε κατ' επανάληψη στην πραγμάτευση που ακολουθεί:

Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του για την οποία φταίει ο ίδιος. Ανωριμότητα είναι η αδυναμία του ανθρώπου να μεταχειρίζεται το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Φταίει γι' αυτήν την ανωριμότητά του ο άνθρωπος όταν η αιτία της έγκειται όχι σε ανεπάρκεια του νου αλλά στην έλλειψη της απόφασης και του θάρρους να μεταχειριστεί το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Sapere aude! Να έχεις το θάρρος να μεταχειρίζεσαι τον δικό σου νου! Αυτή είναι η εμβληματική φράση του Διαφωτισμού (Kant 1989: 19).

Ας σημειωθεί ότι ο Φουκώ εντοπίζει εδώ μια δίδυμη διαφορά ή μια διαφορά με δύο όψεις: η διαφορά του ερωτήματος του παρόντος που συνιστά ο

Διαφωτισμός, η καινοτομία του διαφωτιστικού ερωτήματος του παρόντος, είναι σύστοιχη με τη *διαφορά του ίδιου του Διαφωτισμού*, την καινοτομία του ως ιστορικής εποχής. Η διαφορά του καντιανού ερωτήματος για το σήμερα είναι σύστοιχη με *«τη διαφορά που εισάγει το σήμερα σε σχέση με το χτες»*.

Ο Διαφωτισμός ως εξαίρεση των «καθεστώτων εξουσίας/γνώσης»

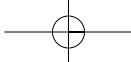
Αλλά δεν έχουμε ακόμα προσδιορίσει επαρκώς αυτή την καινοτομία. Πώς μπορούμε να κατανοήσουμε κατά μη-τετριμμένο τρόπο την *έξοδο* και τη *διαφορά*, που κατά τον Φουκώ συνιστούν την καινοτομία του καντιανού ερωτήματος για το παρόν, αλλά και την καινοτομία του ίδιου του Διαφωτισμού; Πράγματι, τόσο η *έξοδος* όσο και η *διαφορά* θα μπορούσαν να θεωρηθούν στοιχεία μιας τετριμμένης αντίληψης περί ιστορικών εποχών. Κάθε ιστορισμός, ειδικότερα, κάθε φιλοσοφία της ιστορίας με όρους προσανατολισμένης διαδοχής εποχών, κατά μια τετριμμένη έννοια ενέχει *διαφορές*, βάσει των οποίων διακρίνονται οι *διαφορετικές* (ακριβώς) *εποχές*. Η και, επίσης κατά μια τετριμμένη έννοια, κάθε ιστορική αλλαγή μπορεί να γίνει κατανοητή ως *έξοδος* από τη μια εποχή και *πέραςμα* στην επόμενη.

Εάν ο Διαφωτισμός είναι η *εξαίρεση*, η «*διαφορά στην ιστορία*» (WE: 38, 15), αυτή μοιάζει να παραμένει ασύλληπτη στο μέτρο που προσπαθούμε να την κατανοήσουμε ως *απλή διαφορά* ή *έξοδος*. Μοιάζει να αναζητούμε εδώ μια *διαφορά* άλλης τάξης, θα λέγαμε μια *διαφορά «δεύτερης τάξης»*, μια *διαφορά της διαφοράς*: εάν κάθε εποχή είναι *διαφορετική* (ή «*διακριτή*»), ο Διαφωτισμός δεν είναι απλώς *διαφορετικός*, αλλά *διαφορετικά διαφορετικός*. Θα μπορούσαμε να πούμε το ίδιο λέγοντας ότι ο Διαφωτισμός δεν είναι απλώς μια (διαφορετική) εποχή ανάμεσα στις άλλες, αλλά είναι *διαφορετικός ως εποχή*, είναι *αλλιώς εποχή*. Η ο Διαφωτισμός δεν είναι απλώς μια *διακριτή εποχή*, αλλά *κατά διακριτό τρόπο* εποχή.

Αυτή η ειδική *διαφορά*, την οποία ακόμα αναζητούμε, θα αφορά αρχικά την *έλευση* αυτής της *εξαιρετικής εποχής*, τον τρόπο με τον οποίο «έρχεται» η εποχή του Διαφωτισμού: έχουμε να αναζητήσουμε μιας άλλης τάξης ιστορική *ανάδυση*. Αυτό θα είναι και το *μη-τετριμμένο νόημα* της «*εξόδου*» με την οποία, σύμφωνα με τον Φουκώ, *συλλαμβάνεται* αρχικά από τον Καντ το γεγονός του Διαφωτισμού. Ας σημειώσουμε την «*αρνητικότητα*» την οποία εντοπίζει εδώ ο Φουκώ, ως *ουσιώδες στοιχείο* αυτού του *μη-τετριμμένου νοήμα-*

τος: ο Διαφωτισμός έρχεται εξερχόμενος, έρχεται «φεύγοντας». Η εξαίρεση του Διαφωτισμού αφορά όμως εξίσου και τον τρόπο με τον οποίο είναι αυτή η εποχή, τη μόνη διαθέσιμη «ουσία» του Διαφωτισμού (Καντ: «Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου ...»). Ας θυμηθούμε ότι κατά τον Φουκώ η αρνητικότητα αφορά τον ίδιο τον καντιανό ορισμό του Διαφωτισμού (σύμφωνα με τον Φουκώ, ο Καντ ορίζει τον Διαφωτισμό αρνητικά, ως «έξοδο»...), και ας αποτιμήσουμε το παράδοξο που ενέχεται σε αυτόν τον αρνητικό ορισμό του Διαφωτισμού ως εξόδου: ο Διαφωτισμός δεν ορίζεται θετικά, δια των εγγενών χαρακτηριστικών του και δια του εντοπισμού του στην αλληλουχία των εποχών. Η ο Διαφωτισμός δεν εντοπίζεται σε μια συγκεκριμένη «θέση» ή «σειρά» στην ιστορική αλληλουχία, η οποία θα προσδιόριζε και τα ουσιώδη γνωρίσματά του, αλλά ορίζεται από το ότι «φεύγει» από εκεί όπου είναι, ότι εξέρχεται από την ιστορική του «θέση» και τον συναφή προσδιορισμό: θα λέγαμε, από το γεγονός ότι δεν είναι ποτέ σύγχρονος και ταυτόσημος με τον εαυτό του, από το ότι είναι ό,τι δεν είναι. Εδώ ακριβώς έγκειται η σύνδεση ανάμεσα στην αρνητικότητα της εξόδου, στη διαφορά, και στην καινοτομία σε σχέση με το τελεολογικό ιστορικό σχήμα: ο Διαφωτισμός δεν μπορεί να εντοπισθεί στο «κάρτη» της ιστορίας, και συνεπώς είναι τέτοιος ώστε να διαφεύγει από την αρμοδιότητα κάθε φιλοσοφίας της ιστορίας. Ο Διαφωτισμός δυστροπεί στην ένταξή του στο εν γένει ιστορικιστικό σχήμα ως μια συγκεκριμένη «εποχή» του: ο Διαφωτισμός διαφεύγει της φιλοσοφίας των εποχών.

Αλλά εάν ο Διαφωτισμός διαφεύγει της εν γένει φιλοσοφίας των ιστορικών εποχών, άλλο τόσο δυσλειτουργεί μέσα στο φουκωικό σχήμα των καθεστώτων εξουσίας/γνώσης και των αστάθμητων αναδύσεών τους. Εξακολουθώντας να μιλά για τον καντιανό ορισμό του Διαφωτισμού, ο Φουκώ θα συνοψίσει έξοχα την πρώτη παράγραφο του κειμένου του Καντ με τρόπο που παραπέμπει ευθέως στη δική του, διηνεκή προβληματική: όπως γράφει, η έξοδος που συνιστά τον Διαφωτισμό, «ορίζεται [από τον Καντ] με την τροποποίηση της προϋπάρχουσας σχέσης η οποία συνδέει τη βούληση, την αυθεντία (authority/ autorité) και τη χρήση του Λόγου» (WE: 34-5, 10). Βούληση, αυθεντία, Λόγος: εύκολα αναγνωρίζονται εδώ οι τρεις αλληλένδετοι πόλοι της διηνεκούς φουκωικής προβληματικής: υποκειμενικότητα, εξουσία, γνώση. Υπό αυτό το πρίσμα, η «σχέση που συνδέει» αυτούς τους τρεις όρους παραπέμπει στα ενδεχομενικά καθεστώτα εξουσίας/γνώσης, εντός των οποίων συγκροτείται το υποκείμενο. Ωστόσο, όπως ήδη θίξαμε σχηματικά, στην προβληματική του Φουκώ αυτή η

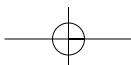
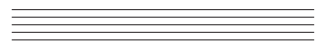
καθοριστική σχέση βούλησης, αυθεντίας και Λόγου είναι ο «κανόνας», υφίσταται πάντοτε, πράγμα που δηλώνεται από τον Φουκώ με την υπενθύμιση ότι έχουμε να κάνουμε με την τροποποίηση της *προϋπάρχουσας* ανάλογης σχέσης: πάντοτε, λοιπόν, οι ιστορικές τομές, τα ιστορικά «συμβάντα» σύμφωνα με τη έκφραση του Φουκώ, οι ελεύσεις νέων καθεστώτων εξουσίας/γνώσης, συνιστούν τροποποίηση της αντίστοιχης σχέσης που χαρακτήριζε το προηγούμενο καθεστώς. Με δυο λόγια, κάθε καθεστώς εξουσίας/γνώσης επέρχεται με την τροποποίηση της προϋπάρχουσας σχέσης βούλησης, αυθεντίας και χρήσης του λόγου (ή υποκειμένου, εξουσίας και γνώσης). Η δυσκολία σχετικά με την ειδική διαφορά του Διαφωτισμού επανεμφανίζεται εδώ, με τους όρους του Φουκώ αυτή τη φορά: Ποιος είναι ο εξαιρετικός χαρακτήρας αυτής της συγκεκριμένης τροποποίησης; Ποια είναι η διαφορά, η εξαίρεση του Διαφωτισμού και της θεματοποίησής του ως παρόντος από τον ίδιο το Διαφωτισμό;

Η προσωρινή λύση δεν μπορεί να είναι ανάλογη και εδώ: δεν μπορούμε να έχουμε ούτε εδώ απλή διαφορά, αλλά διαφορά «δεύτερης τάξης», μια διαφορά της διαφοράς. Ο Διαφωτισμός δεν είναι απλώς ένα διακριτό καθεστώς εξουσίας/γνώσης, αλλά κατά διακριτό τρόπο καθεστώς εξουσίας/γνώσης. Αναζητούμε και εδώ έναν *διαφορετικό τρόπο τροποποίησης* της συγκροτητικής σχέσης μεταξύ υποκειμενικότητας, εξουσίας και γνώσης. Ο Διαφωτισμός συνιστά (μια ιδιότυπη) έξοδο από ένα προϋπάρχον καθεστώς εξουσίας/γνώσης. Η ο Διαφωτισμός έρχεται όταν *εξερχόμαστε* (κατά έναν *ιδιάζοντα* τρόπο) από μια προϋπάρχουσα σχέση υποκειμένου, εξουσίας και γνώσης.

Ο Διαφωτισμός ως «καθεστώς εξουσίας/γνώσης»

Μια εύκολη πρώτη ανάγνωση όσων προηγήθηκαν θα ήταν ότι, σε αυτές τις πρώτες σελίδες του κειμένου του, ο Φουκώ προετοιμάζει τον ισχυρισμό, τον οποίο ένα μεγάλο μέρος του σχολιασμού βλέπει ως την κεντρική θέση αυτών των κειμένων, ότι ο Διαφωτισμός δεν είναι εποχή –ή, με τους δικούς του όρους, ότι δεν συνιστά καθεστώς εξουσίας/γνώσης– αλλά μια «στάση», ένα «ήθος». Τα πράγματα ωστόσο δεν είναι τόσο απλά, και εδώ ακριβώς έγκειται η αιχμή της δικής μου ανάγνωσης.

Ας θυμηθούμε ότι όλα τα προηγούμενα προέκυψαν από την κατά Φουκώ καινοτομία του καντιανού ερωτήματος έναντι της εν γένει προ-διαφωτιστικής φιλοσοφίας της ιστορίας. Ωστόσο, η ίδια αυτή η καινοτομία του καντιανού

ερωτήματος, η ασυμβατότητά του προς κάθε τελεολογική φιλοσοφία της ιστορίας, έχει και μια ακόμα ενδιαφέρουσα όψη. Η ιστορικιστική κατανόηση του παρόντος από τη φιλοσοφία ενέχει την προϋπόθεση ότι η φιλοσοφία θεάται την ιστορία, συμπεριλαμβανομένης και της παρούσας στιγμής της, από μια εξωτερική θέση, από ένα αρχιμήδειο σημείο: ως θεωρία της ιστορίας διεκδικεί εξωτερική θέση ως προς την ιστορία και συνεπώς προς το εκάστοτε παρόν της. Ωστόσο, η παραδοχή αυτή επιτρέπει μόνο μια τετριμμένη κατανόηση του παρόντος της φιλοσοφίας, με όρους απλής συγχρονίας.

Διαβάζοντας τα κείμενα του Φουκώ, τώρα, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι η καινοτομία της καντιανής ερωτηματοθεσίας ενέχει μια πρώτη ουσιαστική θεματοποίηση αυτής της διατύπωσης: μας επιτρέπει μια μη-τετριμμένη κατανόηση του τι μπορεί να σημαίνει το παρόν της φιλοσοφίας. Σύμφωνα με τον Φουκώ, η καινοτόμος διερώτηση του παρόντος του Διαφωτισμού και από τον Διαφωτισμό προβληματοποιεί για πρώτη φορά μια σχέση ένταξης, την οποία μπορούμε να συμπυκνώσουμε με μια διατύπωση που κατ' επανάληψη χρησιμοποιεί ο Φουκώ στα εν λόγω κείμενά του: ένα «ανήκειν» (a relation of belonging, une appartenance) (WE: 39, 16). Η καινοτομία του καντιανού ερωτήματος για το παρόν έγκειται στο ότι ερωτά για το παρόν στο οποίο ο ερωτών (και το ερώτημα) ανήκει: «*Εν ολίγοις, μου φαίνεται ότι στο κείμενο του Καντ βλέπουμε να εμφανίζεται το ερώτημα του παρόντος ως φιλοσοφικού συμβάντος στο οποίο ανήκει ο φιλόσοφος που μιλά για αυτό*» (QL: 1499).

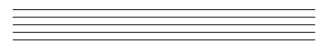
Με τη σειρά του, αυτό το ανήκειν της φιλοσοφίας στο παρόν της δεν μπορεί να κατανοηθεί παρά μόνον ως κάποιας μορφής καθορισμός. Το ανήκειν αυτό δεν μπορεί παρά να αναφέρεται στον «ιστορικό τρόπο ύπαρξης του ανθρώπου» (WE: 42, 20) ή «στην «ιστορική οντολογία του εαυτού μας» (WE: 46, 25): Ο Διαφωτισμός, λοιπόν, ως το διηγεκές παρόν στο οποίο ανήκουμε, συλλαμβάνεται από τον Φουκώ ως ένα ιστορικό συμβάν που «μας έχει κάνει αυτό που είμαστε» (WE: 46, 24-25). Σύμφωνα με τον Φουκώ, είμαστε «όντα ιστορικά καθορισμένα ως έναν βαθμό από τον Διαφωτισμό» (WE: 43, 21). Ας θυμηθούμε και την αρχική εμφάνιση του ερωτήματος του Διαφωτισμού, ως του εξακολουθητικού παρόντος της νεότερης φιλοσοφίας, που «έχει καθορίσει, εν μέρει τουλάχιστον, το τι είμαστε, τι σκεπτόμαστε και τι πράττουμε». Το παρόν της φιλοσοφίας, λοιπόν, το παρόν στο οποίο ανήκει η φιλοσοφία, συνιστά καθορισμό της φιλοσοφίας ως πρακτικής λόγου: «Ο Διαφωτισμός καθόρισε έναν ορισμένο τρόπο του φιλοσοφείν» (WE: 43, 20).

Τραβώντας αυτή τη συλλογιστική στις συνέπειές της, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι σε αυτό τον καθορισμό της φιλοσοφίας από το παρόν της συμπεριλαμβάνεται και ο *τρόπος με τον οποίο η φιλοσοφία κατανοεί αυτό το ίδιο το παρόν της και τη σχέση της με αυτό* – και αυτό, προφανώς, ισχύει τόσο για την μη-θεματοποίηση αυτής της σχέσης από την προ-διαφωτιστική φιλοσοφία, που κατανοούσε το παρόν της εντοπίζοντάς το απλώς σε μια προσδιορισμένη στιγμή στην ιστορική διαδικασία, την οποία διατεινόταν ότι μπορούσε να θεωρήσει από μια εξωτερική θέση, όσο και για τη νεότερη φιλοσοφία, τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού, που ακριβώς θεματοποιεί, προβληματοποιεί και επερωτά ακριβώς αυτή την καθοριστική σχέση της προς το παρόν της. Με άλλα λόγια, βάσει της ίδιας της φουκωϊκής προβληματικής, δικαιούμαστε να εντάξουμε τη χαρακτηριστική του Διαφωτισμού επερώτηση του παρόντος, με όρους ανήκειν σε αυτό το παρόν, στον ορίζοντα αυτού του ίδιου του ανήκειν της φιλοσοφίας στο συγκεκριμένο παρόν της. Η το παρόν της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, στο οποίο η ίδια ανήκει, την καθορίζει να προβληματοποιήσει αυτό το ίδιο το παρόν της και τη σχέση «ανήκειν» που η ίδια διατηρεί προς αυτό. Η το «ανήκειν» στο παρόν του Διαφωτισμού καθορίζει τη θεματοποίηση του παρόντος με όρους «ανήκειν». Είναι κατ' αυτόν τον τρόπο που πρέπει να κατανοήσουμε τον ισχυρισμό του Φουκώ ότι, ανήκοντας στο συμβάν του Διαφωτισμού, «η φιλοσοφία, ή μάλλον ο φιλόσοφος, ασκώντας τον φιλοσοφικό λόγο του, δεν μπορεί πλέον να αποφύγει το ερώτημα του δικού του ανήκειν σε αυτό το παρόν» (Foucault 2008: 14).

Επανερχόμαστε έτσι στη φουκωϊκή προβληματική περί καθεστώτων εξουσίας/γνώσης. Εάν, λοιπόν, προηγουμένως ο Διαφωτισμός έμοιαζε να κατανοείται ως έξοδος ή ως διαφυγή από την ιστορικιστική λογική των εποχών, ή ακόμα και από τη γενεαλογική λογική των καθεστώτων εξουσίας/γνώσης, εδώ η όλη πραγματεύση μοιάζει να εγγράφεται εκ νέου στη λογική του ανήκειν σε μια εποχή και του καθορισμού από αυτήν, στη λογική του καθορισμού από την εξουσία/ γνώση. Ο Διαφωτισμός μοιάζει να εκκρεμεί μεταξύ εποχής και μη-εποχής. Η μεταξύ καθεστώτος εξουσίας/γνώσης και διαφυγής από τα καθεστώτα εξουσίας/γνώσης και τη συναφή λογική.

Η απορία του Διαφωτισμού, η απορία του υποκειμένου

Αλλά θα χρειαστεί να εγκύψουμε ακόμα περισσότερο στον τρόπο με τον οποίο ο Φουκώ, πάντοτε διαβάζοντας το καντιανό κείμενο, επεξεργάζεται περαιτέρω την έξοδο του Διαφωτισμού και την καινοτομία της, ώστε να μπορέσουμε να χειριστούμε καλύτερα αυτή την αμφιταλάντευση.

Ο Φουκώ εντοπίζει δύο αλληλένδετες *αμφισημίες* στον τρόπο με τον οποίο ο Καντ παρουσιάζει την έξοδο που συνιστά ο Διαφωτισμός. Η πρώτη αμφισημία (WE: 35, 10) δίδει τον Διαφωτισμό-ως-έξοδο αφ' ενός ως ένα «φαινόμενο» [phenomenon] (ή ένα «γεγονός» [fait]), μια «εν εξελίξει διαδικασία», η οποία αφορά ή ακόμα και παρασύρει στην κίνησή της τους ανθρώπους μαζικά, αφ' ετέρου ως ένα «καθήκον και υποχρέωση», που αφορά τον κάθε άνθρωπο ατομικά, μια έγκληση προσωπικής τόλμης. Η δεύτερη αμφισημία (WE: 35, 11) αφορά το νόημα «του ανθρώπου» στην ίδια τη φράση του αρχικού ορισμού του Καντ (Menschheit, «ανθρωπότητα»). Πολύ σχηματικά, η αμφισημία έχει να κάνει με το κατά πόσο η ανθρωπότητα, η *έννοια του ανθρώπου*, κατανοείται εκτατικά ή εντατικά, κατ' έκταση ή κατ' ένταση. Στην πρώτη περίπτωση, ο Διαφωτισμός θα ήταν «*μια ιστορική διαδικασία που επηρεάζει την πολιτική και κοινωνική ύπαρξη όλων των ανθρώπων*», της «ανθρωπότητας»_ στη δεύτερη, «*μια αλλαγή που επηρεάζει ό,τι συνιστά την ανθρωπότητα των ανθρώπων όντων*»_ έτσι, εάν η πρώτη σημασία αφορά την ύπαρξη των ανθρώπων, η δεύτερη αφορά την ουσία του ανθρώπου.

Είναι ως εάν οι δύο αυτές «αμφισημίες» να συμπίπτουν: οι ιστορικές αλλαγές που επηρεάζουν την ύπαρξη όλων των ανθρώπων εύκολα μπορούν να αντιστοιχηθούν με τα ιστορικά φαινόμενα ή διαδικασίες που παρασέρνουν συλλογικά τους ανθρώπους, ενώ το καθήκον της χειραφέτησης όσον αφορά τη χρήση του Λόγου, η έξοδος από την ανωριμότητα, μοιάζει να συστοιχεί με μια ουσιαστική τροποποίηση του ανθρώπινου υποκειμένου και της βούλησής του.

Το σημαντικό σημείο εν προκειμένω, που εξ όσων γνωρίζω δεν έχει επισημανθεί από τη διεθνή σχολιογραφία, και στο οποίο εν πολλοίς βασίζω τη θέση μου για την ύστερη φουκωϊκή ανάγνωση του καντιανού κειμένου, είναι το γεγονός ότι ο Φουκώ, ομολογουμένως σιωπηρά και χωρίς ιδιαίτερες διευκρινήσεις, περνά από την *αμφισημία* στην *κατάφαση* και των δύο *ενεχόμενων σημασιών*, από τη *διάζευξη* στη *σύζευξη* τους. Στην ίδια παράγραφο, που ξεκινούσε με την επισήμανση του αμφίσημου τρόπου με τον οποίο ο Καντ παρουσιάζει την έξοδο του Διαφωτισμού (WE: 35, 10-11), και λίγες μόνο γραμμές πιο κάτω, ο Φουκώ θα συμπεράνει: «*Έτσι, ο Διαφωτισμός πρέπει να θεωρηθεί*

τόσο ως διαδικασία στην οποία οι άνθρωποι μετέχουν συλλογικά όσο και ως πράξη θάρρους που πρέπει να εκπληρωθεί προσωπικά». Οι άνθρωποι είναι λοιπόν, ταυτοχρόνως, τα στοιχεία και οι δρώντες φορείς (agents) μίας και της αυτής διαδικασίας – οι άνθρωποι φέρονται από τη διαδικασία αλλά και τη φέρουν, που σημαίνει επίσης ότι τη «φέρνουν», είναι υπεύθυνοι για την έλευσή της: «μπορούν να είναι οι πρωταγωνιστές (ή οι δρώντες παράγοντες [actors/ acteurs]) της όλης διαδικασίας στο βαθμό που αποτελούν μέρος της (ils en font partie) – και η διαδικασία μπορεί να επέλθει στον βαθμό που οι άνθρωποι αποφασίζουν να γίνουν οι εθελοντικοί πρωταγωνιστές της (δρώντες παράγοντες)» (WE: 35, 11).

Ισχυρίζομαι, λοιπόν, ότι το κλειδί της ανάγνωσης του Φουκώ έγκειται σε αυτό το πέρασμα από τη διάζευξη της αμφισημίας στη σύζευξη της διπλής κατάφασης των δύο εννοιών υπό τις οποίες μπορεί να κατανοηθεί ο Διαφωτισμός: η ζητούμενη διαφορά του Διαφωτισμού μοιάζει να έγκειται σε αυτές τις δύο ομόλογες συζεύξεις, σε αυτά τα «και» που προσδένουν δύο φαινομενικά τουλάχιστον ασύμβατες σημασίες. Πράγματι, αυτή η σύζευξη δύο σημασιών που κανονικά τελούν υπό διάζευξη θα αναδειχθεί στη συνέχεια, μέσα από την επαναληπτική χρήση σχημάτων του τύπου «τόσο ... όσο» ή «ταυτοχρόνως, και ... και ...» που διαπερνούν το κείμενο, ως κυρίαρχη στρατηγική άρθρωσης της φουκωικής θέσης. Ισχυρίζομαι, εν ολίγοις, ότι αυτή η σύζευξη δομεί το όλο κείμενο.

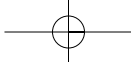
Η σύζευξη αυτή είναι προφανώς απορητική, μιας και μοιάζει να απαιτεί την ταυτόχρονη ισχύ των δύο όρων μιας οιονεί τυπικής αντίφασης: ο Διαφωτισμός, μας λέει ο Φουκώ, πρέπει να κατανοηθεί, ταυτοχρόνως, και ως εποχή ή ως καθεστώς εξουσίας/γνώσης, και ως μη-εποχή ή ως εξαίρεση από τα καθεστώτα εξουσίας/γνώσης. Αναδεικνύεται εδώ, λοιπόν, η «απορία του Διαφωτισμού» ως η απορία μιας εποχής που, όπως όλες οι εποχές, έρχεται πίσω από την πλάτη των ανθρώπων, τους οποίους καθορίζει ως τα υποκείμενα που της προσιδιάζουν, ενώ «ταυτόχρονα», αυτή ειδικά, έρχεται υπό την προϋπόθεση ότι θα τη φέρουν ενσυνείδητα τα υποκείμενά της. Έτσι, ο Φουκώ, αντιδιαστέλλοντας το κείμενο για το Διαφωτισμό προς άλλα κείμενα του Καντ για την ιστορία, που «επιχειρούν να καθορίσουν την εσωτερική τελεολογία του χρόνου και το σημείο εκείνο προς το οποίο κινείται η ιστορία της ανθρωπότητας», δηλαδή τονίζοντας για άλλη μια φορά την καινοτομία αυτού του κειμένου έναντι της εν γένει ιστορικοιστικής φιλοσοφίας, θα πει ότι, στο συγκεκριμένο κείμενο, «η ανάλυση του Διαφωτισμού [από τον Καντ] προσδιορίζοντας αυτήν την ιστορία ως το

πέρασμα της ανθρωπότητας στην κατάσταση της ενηλικίωσης, τοποθετεί την τωρινή πραγματικότητα σε σχέση με τη συνολική κίνηση και τις βασικές κατευθύνσεις της. Αλλά, ταυτόχρονα, δείχνει πώς, την ίδια ακριβώς στιγμή, κάθε άτομο είναι υπεύθυνο, κατά κάποιον τρόπο, για αυτήν τη συνολική διαδικασία» (WE: 38, 14-15).

Και προφανώς η απορία εδώ, η «απορία του Διαφωτισμού», είναι ευθέως σύστοιχη με την «απορία του υποκειμένου». Από τη μια πλευρά, το υποκείμενο του Διαφωτισμού συγκροτείται στο εσωτερικό του αντίστοιχου καθεστώτος (συνιστά κατασκευή ή αποτέλεσμα). Ή δεν έχουμε εδώ το σύνθετο, απελευθερωτικό πρόταγμα χειραφέτησης του ανθρώπου, αλλά ακόμα ένα καθεστώς εξουσίας/γνώσης και τη συναφή μορφή θεμελιώδους υπαγωγής (subjection): έχουμε εδώ τον πόλο του συγκροτούμενου υποκειμένου. Από την άλλη, ο Διαφωτισμός επέρχεται όταν το ανθρώπινο υποκείμενο αναλαμβάνει για λογαριασμό του το καθήκον του αυτο-προσδιορισμού, της αυτονομίας. Ή ο Διαφωτισμός δεν είναι πλέον ένα καθεστώς εξουσίας/γνώσης αλλά ακριβώς το πρόταγμα της ανθρώπινης χειραφέτησης και αυτονομίας, το οποίο επαφίεται στο υποκείμενο να το «φέρει», πράγμα που μοιάζει να παλινορθώνει το συγκροτούν υποκείμενο. Επί παραδείγματι, στο σημείο όπου ο Φουκώ συνοψίζει την ανάγνωσή του (WE: 42, 20) θα γράψει: *«Προσπάθησα να τονίσω το βαθμό στον οποίο ένας τύπος φιλοσοφικού ερωτήματος –ενός ερωτήματος το οποίο προβληματοποιεί ταυτοχρόνως τη σχέση του ανθρώπου με το παρόν, τον ιστορικό τρόπο ύπαρξης του ανθρώπου, και τη θεσμοθέτηση του εγώ ως αυτόνομου υποκειμένου– έχει τη ρίζα του στο Διαφωτισμό».*

Παράλληλα, ισχυρίζομαι ότι είναι η παράβλεψη αυτής της απορητικής σύζευξης ως δομικού στρατηγήματος, δηλαδή η απώθηση της απορίας του Διαφωτισμού, αυτή που διέπει την κυρίαρχη ανάγνωση του φουκωικού κειμένου με βάση την *«υπόθεση της επιστροφής στο υποκείμενο»*. Πρόκειται, στην καλύτερη περίπτωση, για μια μονομερή ανάγνωση, που (για άλλη μια φορά) αδυνατεί να επιληφθεί της απορίας του υποκειμένου και δίνει έμφαση στον ένα πόλο της απορίας ενώ τείνει να παραβλέψει τον άλλο: σύμφωνα με αυτή την ανεπαρκή ανάγνωση, ο Φουκώ θα υποστήριζε ότι ο Διαφωτισμός είναι η ανάληψη του ατομικού καθήκοντος εξόδου από τον (ιδία ευθύνη) ετεροκαθορισμό του Λόγου. Σε αυτή την τροποποίηση της σχέσης ανάμεσα στη βούληση, στην αυθεντία και στη χρήση του Λόγου, η βούληση θα αποκτούσε ένα ειδικό βάρος, θα είχαμε δηλαδή ένα «πλεόνασμα βούλησης», ένα πλεόνασμα υποκειμενικότητας που θα υπερέβαινε τους ντετερμινισμούς της εξου-

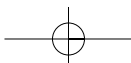
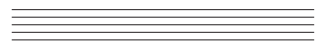

σίας/γνώσης. Εδώ θα βρισκόταν σε συμπύκνωση και η λύση των ενστάσεων ή των «πολιτικών αδιεξόδων» της γενεαλογικής σκέψης του Φουκώ, που υποτίθεται ότι «διορθώνονται» στην ύστερη φάση του: στον κριτικό αυτο-μετασχηματισμό του υποκειμένου, στην (αυτο)υποκειμενοποίηση, στην εκ νέου υποκειμενοποίηση του υποκειμένου (subjectivation): «*Το πρώιμο έργο του Φουκώ για την υποκειμενικότητα μπόρεσε να απομυθοποιήσει την ιδέα ότι η ταυτότητα είναι εγγενής ή φυσική, αλλά απέτυχε να εξηγήσει το πώς και γιατί τα άτομα μπορούν στην πραγματικότητα να δράσουν αυτόνομα, ή να αντισταθούν στην εξουσία των πειθαρχικών δυνάμεων και των θεσμοθετημένων λόγων. Στο ύστερο έργο του υποστηρίζει ότι τα άτομα μπορούν να “καλλιεργήσουν” τον εαυτό τους, μέσω αυτών που αποκαλεί “τέχνες ύπαρξης”, που όχι μόνο μας επιτρέπουν να καταστούμε αυτό-προσδιοριζόμενοι δρώντες παράγοντες, αλλά επιπλέον μας παρέχει το έδαφος να αψηφήσουμε και να αντισταθούμε στις εξουσιαστικές δομές*» (Danaher, Tony και Webb 2000: 150).

Πέραν του γεγονότος ότι η ανάγνωση αυτή συνιστά παρανάγνωση του κειμένου, η οποία παραβλέπει τον καθοριστικό ρόλο της σύζευξης που συνθέτει την απορία του Διαφωτισμού στη δόμηση του κειμένου,⁹ η ανεπάρκεια αυτής της ερμηνείας μπορεί να καταδειχθεί και από το γεγονός ότι η μονομερής έμφαση στον Διαφωτισμό ως στάση ή ήθος διαφυγής, από την ετερονομία των σχέσεων εξουσίας προς την αυτονομία της σχέσης προς εαυτόν, είναι προφανές ότι δεν μπορεί να αντιληφθεί την *ιστορικότητα* αυτής της στάσης, το γεγονός της ιστορικά προσδιορισμένης *επικαιρότητας* του συναφούς καθήκοντος.

Ωστόσο, αυτό θα ακύρωνε τη συζήτηση του Φουκώ για το ερώτημα του *παρόντος*, ως ειδικά διαφωτιστικού ερωτήματος, και μάλιστα με όρους *ανήκειν* σε αυτό, και τη συσχέτισή του με την καινοτομία του Διαφωτισμού. Σύμφωνα με τον Φουκώ, πράγματι, εάν το κείμενο του Καντ διαπιστώνει μια τάση για αυτόβουλη έξοδο από τους καθορισμούς της εποχής, από την ελεγχόμενη χρήση του Λόγου, η τάση αυτή δεν δίδεται ως ένα υπέρ- ή δια- ιστορικό δεδομένο, ως μια ανθρωπολογική σταθερά ενδεχομένως (όπως, παρεμπιπτόντως, θα περιμέναμε βάσει της καντιανής φιλοσοφικής ανθρωπολογίας). Αντιθέτως, αποτελεί το διακριτικό γνώρισμα του παρόντος, του Διαφωτισμού, και του τρόπου με τον οποίο κατανοεί και επερωτά τον εαυτό του. Αποτελεί καθορισμό της εποχής, ένα ιστορικό *a priori* που της προσιδιάζει. Άρα, ο *ιδιάζων καθορισμός* της εποχής είναι προς έξοδο από τους *καθορισμούς* της εποχής, ένας *ετερόνομος προσδιορισμός προς την αυτονομία*, πράγμα που αποτελεί

προφανώς εκδοχή της «απορίας του Διαφωτισμού». Έτσι (WE: 42, 19), ο Διαφωτισμός (με τη διαμεσολάβηση μιας ιδιάζουσας έννοιας νεωτερικότητας, η οποία σε όλο το κείμενο είναι στενά συνυφασμένη με αυτόν) «δεν “απελευθερώνει” τον άνθρωπο μέσα στο “είναι” που του προσιδιάζει [in his own being/ en son être propre] , αλλά τον αναγκάζει να αντιμετωπίσει το καθήκον να παραγάγει τον εαυτό του».

Είναι υπό αυτήν την έννοια, και μόνο, ισχυρίζομαι, που μπορούμε να επιληφθούμε όλης αυτής της θεματικής της διαφοράς, της εξαίρεσης: εξαίρεσης του Διαφωτισμού, εξαίρεσης της νεωτερικότητας, αλλά και, γενικότερα, εξαίρεσης της Δύσης, των δυτικών κοινωνιών ως κοινωνιών που σηματοδεύτηκαν στην εξέλιξή τους και εξακολουθούν να σηματοδεύονται από το συμβάν του Διαφωτισμού: «Μπορούμε να δούμε ότι σε ολόκληρη ιστορία των δυτικών κοινωνιών (είναι ίσως εδώ που βρίσκεται η ρίζα του μοναδικού ιστορικού πεπρωμένου τους – ενός τόσο ιδιάζοντος πεπρωμένου, τόσο διαφορετικού στην εμβέλειά του, τόσο οικουμενικού και κυρίαρχου εν σχέσει προς το πεπρωμένο άλλων κοινωνιών), η απόκτηση ικανοτήτων και ο αγώνας για την ελευθερία συνιστούν μόνιμα στοιχεία» (WE: 47-48, 26-27).

Συνοψίζοντας, και προσημειώνοντας την αναγκαιότητα επόμενων μελετών, η «απορία του Διαφωτισμού», ως σύστοιχη με την «απορία του υποκειμένου», συμπυκνώνεται στον τρόπο με τον οποίο ο Φουκώ θα κωδικοποιήσει το καθήκον που προσιδιάζει στο Διαφωτισμό, στο φιλοσοφικό ήθος που καθορίζεται από αυτόν αλλά και που τον καθορίζει: πρόκειται, θα γράψει κατ' επανάληψη και σε πολλές παραλλαγές, για μια «κριτική οντολογία του εαυτού μας», (WE: 47, 26) για μια κριτική της «ιστορικής οντολογίας του εαυτού μας» (WE: 45, 24). Θα έλεγα ότι όλη η ένταση της απορίας για την οποία συζητάμε συμπυκνώνεται ενδεχομένως σε αυτή τη διατύπωση: κριτική οντολογία. Από την άλλη πλευρά, ο Φουκώ θα εντάξει ευθέως αυτήν την κριτική οντολογία του εαυτού μας ως ιστορικών όντων στο γενικό πλαίσιο των προηγούμενων ερευνών του, και θα της επιφυλάξει τους ίδιους καταστατικούς αντιπάλους: «Αυτή η κριτική θα είναι γενεαλογική με την έννοια ότι δεν θα συναγάγει από τη μορφή αυτού που είμαστε εκείνο το οποίο είναι αδύνατο να πράξουμε και να γνωρίσουμε, αλλά θα διαχωρίζει, από την ενδεχομενικότητα που μας έχει κάνει αυτό που είμαστε τη δυνατότητα να μην είμαστε, πράττουμε ή σκεπτόμαστε πλέον αυτό που είμαστε, πράττουμε ή σκεπτόμαστε» (WE: 46, 24-25). Αυτή η δήλωση, η διεκδίκηση συνέχειας, ας επέχει εδώ θέση μιας προσωρινής επικύρωσης της υπόθεσής μας ότι η «απορία του υπο-

κειμένου», μεταγραμμένη όπως τη συναντήσαμε στη σύστοιχή της «απορία του Διαφωτισμού», η αναγκαία και ανεπίλυτη αμφισημία του «υποκειμένου του Διαφωτισμού», η αναπόφευκτη εκκρεμότητα μεταξύ ετερονομίας και αυτονομίας, αποτελεί το μόνιμο θέμα, τον καθοδηγητικό μίτο, το ενοποιητικό νήμα, αλλά και την απαράκαμπτη γονιμότητα των φουκωικών ερευνών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Οι όροι *assujettissement* (*subjection*, στα αγγλικά) και *subjectivation* (με ταυτόσημη γραφή στις δύο γλώσσες) είναι εξαιρετικά δύσκολο να μεταφραστούν στα ελληνικά, με τρόπο που να διατηρεί τόσο τη μεταξύ τους διαφορά όσο και την αμφισημία τους, τη σημασία της οποίας θα υπαινιχθώ σε όσα ακολουθούν. Ως προσωρινή λύση, επιλέγω ως βάση της απόδοσης και των δύο όρων τη λέξη «υποκειμενοποίηση» και τους διαφοροποιώ όπου κρίνεται απαραίτητο αποδίδοντας τον πρώτο ως «(ετερο)υποκειμενοποίηση» και τον δεύτερο ως «(αυτο)υποκειμενοποίηση», γνωρίζοντας εκ προοιμίου ότι η λύση αυτή, πέραν των προφανών γλωσσικών, παρουσιάζει και ερμηνευτικά προβλήματα, όπως εξάλλου θα φανεί και από την πραγμάτευση που ακολουθεί.

2 Ας σημειώσουμε εδώ την αμφισημία αυτής της διατύπωσης, η οποία δεν θα αποδειχθεί άσχετη προς την πραγμάτευση που έπεται.

3 «Πρέπει να απαλλαγούμε από το συγκροτούν υποκείμενο, να απαλλαγούμε από το ίδιο το υποκείμενο, δηλαδή να φτάσουμε σε μια ανάλυση που μπορεί να επιληφθεί της συγκρότησης του υποκειμένου στο εσωτερικό ενός ιστορικού πλαισίου» (Foucault 1980: 117).

4 «Το να μετατρέψουμε κατ' αυτόν τον τρόπο το υποκείμενο σε ένα ιστορικό προϊόν, δηλαδή το να θεωρήσουμε το υποκείμενο ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας της οποίας δεν συνιστά εκ των προτέρων την αρχή, δεν σημαίνει να “αντικειμενοποιήσουμε” το υποκείμενο και έτσι να του στερήσουμε την ποιότητά του ως υποκειμένου;» (Macherey 1998: 98).

5 Η ένσταση αυτή μοιάζει να ενισχύεται και να επικυρώνεται από διατυπώσεις του ίδιου του Φουκώ, όπως η περίφημη: «Το άτομο δεν αντιτίθεται στην εξουσία_ αποτελεί ένα από τα κύρια αποτελέσματά της» (Foucault 1980b: 98).

6 Και τα δύο αυτά κείμενα, δημοσιευμένα το 1984, χρονιά του θανάτου του Φουκώ, έχουν τον ίδιο τίτλο, “Qu’ est-ce que les Lumières”, και βρίσκονται αναδημοσιευμένα στο M. Foucault, *Dits et écrits II (1976-1988)*, Gallimard, Παρίσι 2001: 1498-1507 και 1380-1397, αντίστοιχα. Το δεύτερο, και πιο γνωστό, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στα αγγλικά, ήδη το 1984, ως “What Is Enlightenment?” (στο Rabinow P. (επιμ.), *The Foucault Reader*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1984: 32-50), ενώ έχει μεταφραστεί στα ελληνικά από τον Στ. Ροζάνη ως «Τι είναι Διαφωτισμός» (Έρασμος, Αθήνα 1988). Και τα δύο κείμενα αντλούν από την πρώτη παράδοση του σεμιναρίου που παρέδωσε ο Φουκώ στο Collège de France το 1982-1983, και έχει εκδοθεί υπό τον γενι-

κό τίτλο *Le gouvernement de soi et des autres* (Seuil / Gallimard, Παρίσι 2008: 3-24). Προς αποφυγή των παρεξηγήσεων που θα προκαλούσαν ο κοινός τίτλος και η κοινή χρονολογία τους, θα αναφερόμαστε εφεξής στο πρώτο με τον γαλλικό τίτλο του (με τη συντομογραφία QL) και στο δεύτερο με τον αγγλικό (με τη συντομογραφία WE). Ειδικά για το δεύτερο, που θα μας απασχολήσει και περισσότερο, η παραπομπή θα αναφέρεται κατά σειρά στη σελίδα του αγγλικού και του ελληνικού τόμου, ενώ όπου κρίνεται απαραίτητο να τροποποιηθεί η ελληνική μετάφραση, θα παρατίθενται οι κρίσιμες φράσεις στην αγγλική ή/και στη γαλλική εκδοχή τους.

7 Μιλώ για κομβική εκδοχή, καθώς εδώ το ζήτημα των «δύο» Φουκώ και της μεταξύ τους σχέσης διασταυρώνεται με ένα άλλο ζήτημα, που έχει απασχολήσει εξίσου τη σχολιογραφία: το ζήτημα της υποτιθέμενης αντιφατικής σχέσης του Φουκώ τόσο προς τον Διαφωτισμό όσο και προς την καντιανή κληρονομιά, μέσω των δύο φάσεών του. Σύμφωνα με την κυρίαρχη ερμηνεία, απολύτως σύστοιχη με τις δύο συμπληρωματικές «υποθέσεις» για τις οποίες έχουμε κάνει λόγο, η σχέση αυτή θα περνούσε από τη ριζική κριτική (στον γενεαλόγο Φουκώ) στη λίγο ως πολύ θετική εκ νέου αξιολόγηση (στον ηθικό Φουκώ). Ωστόσο, δεν μπορώ να επεκταθώ σε αυτό το θέμα εδώ.

8 Και σε αυτό, πάντα σύμφωνα με τον Φουκώ (WE: 34, 9), συμπεριλαμβάνεται ο ίδιος ο Καντ με άλλα κείμενά του, όπως π.χ. το κείμενο της ίδιας χρονιάς «Η ιδέα της παγκόσμιας ιστορίας από κοσμοπολίτικη προοπτική» (Kant 1970).

9 Ακόμα και στα σημεία του κειμένου που μοιάζουν να ορίζουν τον Διαφωτισμό ως στάση ή ήθος, δίνοντας έτσι λαβή στην ερμηνεία του φουκωϊκού κειμένου με όρους «επιστροφής στο υποκείμενο», υπάρχει πάντοτε η αντίστιξη του Διαφωτισμού ως καθοριστικής εποχής, που μας έχει προσδιορίσει ως υποκείμενα, και ειδικότερα ως φιλοσοφικά υποκείμενα και υποκείμενα της φιλοσοφίας. Π.χ., ίσως στο συχνότερα παρατιθέμενο απόσπασμα προς αυτήν την κατεύθυνση, (WE: 39, 16) όπου ο Φουκώ αναρωτάται «κατά πόσο δεν μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τη νεωτερικότητα [η οποία, στο εν λόγω κείμενο συστοιχίζεται στενά με τον Διαφωτισμό] περισσότερο ως στάση παρά ως ιστορική περίοδο», θα εγγράψει ο ίδιος την απορητική σύζευξη για την οποία μιλάμε στη συζήτηση αυτής της στάσης, η οποία συμπεριλαμβάνει «έναν τρόπο του πράττειν και συμπεριφέρεσθαι, ο οποίος επισημαίνει μια σχέση ανήκειν ενώ συγχρόνως αυτοπροβάλλεται ως καθήκον».

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Allen, A. (2000), "The Anti-subjective Hypothesis: Michel Foucault and the Death of the Subject", *The Philosophical Forum*, XXXI (2), σ. 113-130.
- Butler, J. (1997), *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*, Stanford University Press, Στάνφορντ, σ. 2.
- Danaher, G., Schirato, T. και Webb, J. (2000), *Understanding Foucault*, Sage, Λονδίνο.
- Dreyfus, H.L. (2003), "'Being and Power' Revisited", στο Milchman A. και A. Rosenberg (επιμ.), *Foucault and Heidegger: Critical Encounters*, University of Minnesota Press, Μιννεάπολις, σ. 30-54.

- Flynn, T.R. (1985), "Truth and Subjectivation in the Later Foucault", *The Journal of Philosophy*, 82/10, σ. 531-540.
- Foucault, M. (1969), *L'archéologie du savoir*, Gallimard, Παρίσι [(1987) *Η αρχαιολογία της γνώσης* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης), Εξάντας, Αθήνα].
- Foucault, M. (1980a), "Truth and Power", στο Gordon, C. (επιμ.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings by Michel Foucault, 1972-1977*, Prentice Hall, Νέα Υόρκη, σ. 109-133.
- Foucault, M. (1980b), "Two Lectures", στο Gordon, C. (επιμ.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings by Michel Foucault, 1972-1977*, Prentice Hall, Νέα Υόρκη, σ. 78-108.
- Foucault, M. (1983), "Afterword: The Subject and Power", στο Dreyfus H. και Rabinow P., *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago University Press, Σικάγο, σ. 208-227 (2η έκδ.).
- Foucault, M. (2001a), "Qu' est-ce que les Lumières", στο *Dits et écrits II (1976-1988)*, Gallimard, Παρίσι, σ. 1498-1507.
- Foucault, M. (2001b), "Qu' est-ce que les Lumières", στο *Dits et écrits II (1976-1988)*, Gallimard, Παρίσι, σ. 1380-1397 [(1984), "What Is Enlightenment?", στο Rabinow P. (επιμ.), *The Foucault Reader*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη, σ. 32-50/ (1988), *Τι είναι Διαφωτισμός* (μτφρ. Στ. Ροζάνη), Έρασμος, Αθήνα].
- Foucault, M. (2008), *Le gouvernement de soi et des autres*, Seuil/Gallimard, Παρίσι.
- Harrer, S. (2005), "The Theme of Subjectivity in Foucault's Lecture Series *L'Herméneutique du Sujet*". *Foucault Studies*, 2, σ. 75-96.
- Kant, I. (1970), "Idea for a universal history with cosmopolitan purpose", στο H. Reiss (επιμ.), *Kant's Political Writings*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, σ. 41-53.
- Kant, I., (1989), «Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός;», στο Mendelssohn, Kant κ.ά., *Τι είναι Διαφωτισμός* (μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος), Κριτική, Αθήνα, σ. 17-29.
- Macherey, P. (1998), "Foucault: Ethics and Subjectivity", στο W. Montag (επιμ.), *In a Materialist Way: Selected Essays by Pierre Macherey*, Verso, Λονδίνο, σ. 96-107.
- Nealon, J.T. (2008), *Foucault after Foucault: Power and Its Intensifications since 1984*, Stanford University Press, Στάνφορντ.
- Φουρτούνης, Γ. (2009), «Η απορία του υποκειμένου: Φουκώ, Αλτουσέρ, Μπάτλερ», *Σύγχρονα Θέματα* (υπό δημοσίευση).

